

טקסי שבת וחגים בגן-הילדים הישראלי

כמשל לזיקתה של החברה הישראלית לתרבות היהודית

שולמית חשן (מנצורה)

תקציר

המאמר מציג את הפרקטיקה החינוכית של השבת והחגים בגני-ילדים בישראל דרך הפריזמה הריטואלית, הכוללת טקסים, חגיגות, תהלוכות וכדומה. נתוני המחקר נאספו בין השנים 2016–2018 במגוון מסגרות חינוך בגיל הרך בחינוך הממלכתי, הממלכתי-הדתי והחרדי. המחקר נערך בפרדיגמה האיכותנית כחקר מקרה וכלי המחקר הם תצפיות וראיונות עם הגננות. בפתח המאמר מובאת סקירה היסטורית קצרה על העשייה החינוכית בנושא השבת והחג בגני-הילדים בישראל מתקופת היישוב בראשית המאה העשרים ומשנות הקמת המדינה ועד לעשורים האחרונים. במרכז המאמר מובאים הממצאים המציגים את טקסי שבת וחג שבועות כמקרי מבחן המדגימים את הדמיון ואת השונות בין הגנים בפרקטיקה הריטואלית. הדיון בוחן את ממצאי המחקר לאור השאלה: באיזו מידה טקסי הגנים משקפים את זיקתה של החברה הישראלית בת זמננו לתרבות היהודית? שכן התפיסות העומדות בבסיס הפרקטיקה הריטואלית בגן מהדהדות עמדות של קבוצות שונות ואף מקוטבות בחברה היהודית בישראל כלפי התרבות היהודית. הדיון ייערך דרך שתי פרספקטיבות: פרדיגמה סוציולוגית ביקורתית, הבוחנת את תפקיד הטקסים במערכת החינוך, לצד גישות סוציולוגיות, הרואות במסורת החג והשבת בישראל מסורת אזרחית הנובעת מתהליכים המתרחשים מלמטה ללא הכוונה של ממסדים חברתיים ופוליטיים.

מילות מפתח: שבת, חגים, ריטואל, גן-ילדים, החברה הישראלית

מבוא

המאמר מבקש להתבונן על גן הילדים בחברה היהודית בישראל דרך הריטואלים בנושא שבת וחג, הכוללים טקסים, חגיגות, תהלוכות וכדומה. לטקסים בשגרת היומיום בגן, כמו פתיחת יום וברכה לפני ארוחה, יש לרוב אופי של טקס מסדר נמוך (low ritual) והם גמישים ופונקציונליים ופחות קבועים ורווי סמלים. בשונה מכך, טקסי השבת והחג הם במהותם טקסים מסדר גבוה (high ritual): הם מסוגננים, קבועים יחסית, נוטים לחזרתיות, מעוררי רגש ורוויי סמלים עם משמעות (Henry, 1992; Maloney, 2000). התבוננות בטקסים אלו במגוון מסגרות חינוך מזמנת פנורמה של גישות ופרקטיקות המהדהדות תפיסות ועמדות של קבוצות שונות ואף מקוטבות בחברה היהודית בישראל כלפי שבת, חגים וטקסים, המהווים מרכיב מרכזי בתרבות היהודית בישראל (רוזנר ופוקס, 2018).

המאמר מתבסס על ממצאי מחקר שנערך במהלך שלוש שנים בשנים 2016-2018 על טקסי שבת וחגים בגני-ילדים המשתייכים לזרמי חינוך שונים – בחינוך הממלכתי (להלן מ"מ), הממלכתי-הדתי (ממ"ד) והחרדי, ובמגוון מרחבים חברתיים וגיאוגרפיים בעיר ובמרחב הכפרי. ביחס לחגים, המחקר כלל טקסי חנוכה, ט"ו בשבט, פורים, פסח, יום העצמאות, ל"ג בעומר ושבועות. במאמר נבחר חג שבועות כמקרה מבחן המייצג באופן הבולט ביותר מנעד רחב של גישות ופרקטיקות. לצד ממצאי המחקר הנוכחי ביחס לטקסי שבת ושבועות משולבות במאמר דוגמאות ממחקרים מקבילים במטרה להרחיב את התמונה העולה מהמחקר הנוכחי ולבסס את המסקנות העולות ממנו.

בעוד טקסים בגני-ילדים בישראל בכלל, וטקסי שבת וחגים בפרט, נחקרו עד כה בעיקר בהקשר לזרם חינוך מסוים, כמו החינוך החרדי (יפה, 2004; מנצורה, 2010), או בהקשר למועד מסוים, כמו יום העצמאות (בן נון, 2011) וחנוכה (גלושנקוף, 2011), המחקר המוצג במאמר מתייחס למגוון טקסים בזרמי חינוך שונים. טקסי שבת וחג שבועות מוצגים במאמר כמקרי מבחן המדגימים את הדמיון והשונות בפרקטיקה הריטואלית.

סקירת ספרות

טקסי שבת וחג בגני-הילדים בישראל בעבר

בתקופת היישוב ובראשית המדינה חגיגות וטקסים היוו אמצעי חינוכי מרכזי בידי המנהיגות הציונית ליצירת תרבות אותנטית שתיבדל מהתרבות הגלותית ותשפיע על כלל הציבור (אריה-ספיר, 2006; שוהם, 2014; Shavit & Sitton, 2004). המושג "החגים המתחדשים" מתייחס למועדים עם מסורת ארוכה, כמו שבועות וחנוכה, ולחגים צעירים, כמו ט"ו בשבט, שהותאמו לאידאולוגיה הציונית. ממסמכי התקופה ומראיונות עולה כי החגים היוו אמצעי מוצהר של "מועצת המורים למען הקרן הקיימת" לחיזוק הזהות הלאומית של ילדי ישראל ודרכם של כלל הציבור (אריה-ספיר, 2006). בחג שבועות, לדוגמה, הונהג בערים ובהתיישבות העובדת שחזור של טקס הביכורים המתואר במשנה, כשפדיון הביכורים שהובאו על ידי ילדי בתי הספר הועבר לקרן הקיימת. כך עולה מזיכרונותיהם של ותיקי תל-אביב: "שבועות היה חג גדול מאוד כאשר כל בתי הספר כולם יוצאים עם הזרים, עם הביכורים. בראש התהלכה הלכה תזמורת התלמידים של הגימנסיה "הרצלייה", עגלה רתומה לשני שוורים הובילה כל טוב ממקווה ישראל." (אריה-ספיר, 2006, עמ' 83).

התנגדות הזרמים הדתיים להפיכת החג, שבמתכונתו החז"לית שלאחר חורבן בית המקדש נחגג כיום מתן תורה, לחג לאומי חילוני השפיעה במידה מועטה בלבד ואופי התהלכות רבות הרושם של ילדי בתי הספר לא השתנה. בזיכרונותיהם של ותיקי תל-אביב תיאור תהלכות הביכורים חוזר ונשנה ואילו מתן תורה אינו מוזכר כלל (אריה-ספיר, 2006). לדעת פרומן (2004): "את מקום האל החליפו התכנים הלאומיים של החג" (עמ' 209).

על אף שהמחקר על מקומה של מערכת החינוך בתהליכים אלו מתמקד בבתי הספר, העדויות שיש ביחס לגני-ילדים במחצית הראשונה של המאה העשרים, כגון זיכרונות של הגננות הראשונות ביישוב העברי, מצביעות על כך שילדי הגנים נטלו חלק בחגיגות בתי הספר (בן-עמוס, 2004).

בתקופת היישוב ובראשית המדינה המשיכו לפעול "חדרים" מסורתיים שבהם למדו בנים מגיל שלוש, אך במקביל אליהם קמו גני-ילדים ברוח גישות החינוך המודרני של פסטלוצי, פרבל

ומונטסורי, והראשון שבהם נוסד בראשון-לציון בשנת 1898. במהלך חמישים שנה מהקמת הגן העברי הראשון ועד חקיקת חוק חינוך חובה חנים בשנת 1949 הפך הגן ממסגרת חינוכית, שמטרתה המרכזית הייתה להקנות את הלשון העברית לילדי הארץ ומהם לציבור כולו, לסוכן תרבות מרכזי של התנועה הציונית (שחורי-רובין, תשס"ב, תשע"ה). כך למשל מתארת הגננת והמפקחת חסיה פיינסוד-סוקניק (תשכ"ו) את מטרתה לאחד בגן-הילדים את התרבויות השונות של ילדי הארץ והעולים החדשים באמצעות גיוס משוררי וסופרי התקופה לכתיבה בעברית של שירים, מחזות וסיפורים על מועדי ישראל.

במקרים מסוימים התוו גני-הילדים את הדרך לציבור הרחב ללא כוונה מראש, כמו במקרה של טקסי קבלת שבת בגני-הילדים בתנועה הקיבוצית בשנות העשרים והשלושים של המאה העשרים. טקסים אלו השפיעו על הנהגת מסורת חדשה של קבלת שבת בחדרי האוכל הקיבוציים, למרות התנגדויות רבות של חברי התנועה להכנסת סמלים וטקסים יהודיים (הורוביץ, 2016; מרקס, 2018). בעלון של קיבוץ דגניה מתקופה זו נכתב: "בכותלי הגן ובבית הספר נוהגים טקסים מיוחדים. ההורים הנחפזים, הטרודים, מתענגים גם הם מרחוק ומלאים געגועים לשבת בשביל עצמם." (הורוביץ, 2016, עמ' 13).

בעוד החגים בגנים של הזרם הכללי ושל זרם העובדים נועדו בתקופה המדוברת לחיזוק ערכים לאומיים וחלוציים, כמו עבודה, קשר לאדמה, קולקטיביות, סולידריות לאומית וכדומה, הרי בגנים הדתיים של זרם המזרחי נשתמרו המסורות הדתיות ביחס לחגים ולשבת, אף שהגנים פעלו, כשאר הגנים העבריים, בגישות חינוך פרוגרסיביות מודרניות (אריה-ספיר, 2006; שטיינברגר, תשע"ג). כך, למשל, מתוארת העשייה החינוכית בנושא החגים ברשת הגנים הדתית-הציונית "אוהל יעקב" שהוקמה בשנת 1933:

בימי שישי עסקו בקבלת שבת ובסיפורי התורה מפרשת השבוע. לקראת החגים, למדו את המצוות והמנהגים הקשורים לכל חג. לפני פורים סיפרו מן המגילה והכינו מסכות, לפני פסח סיפרו מן ההגדה, למדו את "ארבעת הקושיות" ופיסלו בחומר את יציאת מצרים. לקראת חנוכה שמעו את סיפור נס חנוכה וסיפור החשמונאים וערכו חגיגות בשיתוף ההורים. נוסף על

הפעילויות החווייתיות האלה נקבעו מנהגים ומסורות חדשות וייחודיות לציון החגים. כך למשל בחג השבועות, בשעה שכל גני הילדים בעיר השתתפו בטקס הבאת הביכורים, החליטו בגני אוהל יעקב בירושלים לציון את החג בצורה אחרת, שתמחיש לילדים את משמעות חג מתן תורה. ערב שבועות ביקרו ילדי הגנים אצל הרבנים הראשיים, כאשר שנה אחת הלכו לרב האשכנזי ובשנה שאחריה לספרדי. לאחר ביקור הרבנים, המשיכו ילדי הגנים לבית הכנסת המרכזי "ישורון", שבו פתחו את ארון הקודש והראו לילדים את ספרי התורה (שטיינברגר, תשע"ג, עמ' 311).

ההבדלים בין אופני החגיגה השונים בגנים שיקפו את המתח בין הזרמים השונים בחברה. דוגמה ייחודית לכך אפשר לראות בשינויים שחלו בחגיגות החגים בקיבוצים הדתיים שהיו קשורים לשני מרכזים מנוגדים – לחברה הציונית-הדתית השואפת לחידוש החיים היהודיים הקהילתיים במסגרת ההלכה מחד, ולתנועה הקיבוצית שאליה השתייכו ואיתה השתתפו במשימות החלוציות, מאידך (פישמן, 1990). בתקופת היישוב, במשך 15 שנים, חגגו בקיבוצים הדתיים את טקסי הבאת הביכורים והקציר בדומה לחגיגות בקיבוצים הלא-דתיים. הקריאה המרכזית הייתה, לצד ההקפדה ההלכתית, לחגוג גם את ההיבט החקלאי של החגים "שנצטוונו בהם להבליט את המשמעות החקלאית" (אור, תשכ"א, עמ' 5). ואולם הקול המתנגד לחגיגות אלו גבר והם דעכו בהדרגה (פישמן, 1990).

השפעת המגמה של החגים המתחדשים ניכרה גם בשנות השבעים והשמונים של המאה העשרים. מחקרים על החגיגות בגני הילדים המ"מ בתקופה זו מצביעים על הלאומיות כמרכיב המרכזי הן באירועים קולקטיביים כמו חגים וימי זיכרון הן בחגיגות שבהן הפרט והמשפחה לכאורה מצויים במרכז, כמו יום הולדת ויום האם. הגננת כסוכנת התרבות נתפסה כפסגת ההיררכיה. היא הובילה את כל משתתפי הטקס, ילדים והורים כאחד, בהתאם לתוכנית הטקס המאשרר ומחזק ערכים, אידיאולוגיה והיררכיות חברתיות (פורמן, 1994; Shamgar-Weil, 1986; Handelman & Handelman, 1986, 1991). מקומה המרכזי של הזהות הלאומית בפרקטיקה של גן הילדים הישראלי נמצאה גם במחקרים מהעשורים האחרונים, כמו

מחקרה של גולדן (Golden, 2005), שבחן היבטים שונים של הכנה, צריכה ושיחה על אוכל במגוון אירועי חיים בגן-הילדים.

טקסי שבת וחג בגן הישראלי במאה ה-21

בכל סוגי הגנים בחברה היהודית בישראל מהווה הזמן היהודי ציר מרכזי בתכנון החינוכי: מעגל השנה והחודשים העבריים, ובמרכזם החגים, ומעגל השבוע, ששיאו הוא השבת. כך הדבר ביחס לכלל הגנים בחינוך המ"מ והממ"ד, המשתייכים לאגף החינוך המוכר והרשמי במשרד החינוך, ובהם מרכיב זה הוא חלק מאשכול "מורשת ומסורת" בתוכנית לימודי הליבה המחייבים (משרד החינוך, 2023). מחקרים מצביעים על כך שהשבת והחגים, וכן ימים לאומיים כמו ימי זיכרון, נוכחים בגנים לא מתוך מחויבות למערכת אלא מתוך תחושת מחויבות פנימית של הגננות להעברה תרבותית (דורי, 2019; Hoshen Manzura, 2023a).

אפיון מרכזי זה – תכנון חינוכי המאורגן סביב הזמן היהודי – משותף גם למסגרות החינוך המפוקחות חלקית, השייכות לאגף החינוך המוכר שאינו רשמי (מוכש"ר). מסגרות אלו כוללות את גני הרשתות החרדיות, כמו בית יעקב ומעיין החינוך התורני, ומסגרות חינוך ייחודיות כמו גנים תורניים, חלק מגני ולדורף (נתיב, 2010), גנים דו-לשוניים¹ ועוד. אפיון זה מתקיים גם בחדרים בתלמודי תורה, שהם מוסדות פטור שאינם בפיקוח משרד החינוך (מנצורה, 2010). תשתית תרבותית משותפת זו של כלל מסגרות החינוך בגיל הרך היא מאפיין ישראלי ייחודי. מאפיין נלווה הוא השימוש במגוון פרקטיקות ריטואליות המהוות אירועי שיא לקראת השבת והחג. הריטואל מטבעו מגביר את החוויה דרך החושים והרגש ומעצים בכך את השפעתו על הילד הצעיר, את פוטנציאל ההעברה הבין-דורית ואת תחושת הקהילתיות (Scully & Howell, 2008). לדעתה של בל (Bell, 1997), באמצעות הטקס הופך הזמן החולף למאורגן ומקבל משמעות חברתית. דוגמה מעניינת להבניה תרבותית של הזמן אפשר לראות במסגרות החינוך החרדי, שבהן המסרים המגדריים המועברים דרך טקסי שבת וחג, ימי הולדת, חלאקה

¹ בגנים הדו-לשוניים מונהג לוח שנה רב-תרבותי (יד ביד, 2020).

(טקס התספורת הראשונה הנערך לבנים בגיל שלוש) ועוד, נועדו באופן מוצהר לשמר ערכים והיררכיות של החברה החרדית (יפה, 2004; מנצורה, 2010).

לצד שבת וחגים כמו פסח, חנוכה ופורים, הנוכחים בכל סוגי הגנים, ההתייחסות למועדים אחרים היא דינמית. יום כיפור, לדוגמה, שהיווה תמיד חג מרכזי בחינוך הדתי והחרדי, מקבל בעשור האחרון צביון חדש ומקום הולך וגדל בגנים ממלכתיים רבים. לעומתו, יום ירושלים, עובר בעשורים האחרונים תהליך הפוך ונחגג בעיקר בגני ממ"ד. כמו ביחס לדינמיקה של החגיגות לפני ואחרי קום המדינה, גם במקרים אלו אפשר להסביר זאת בתהליכי שינוי המתחוללים בחברה הישראלית (שוהם, 2014ב).

אחת הדוגמאות הייחודיות לשונות בין הגנים הוא יום העצמאות. מאז קום המדינה ברוב הגנים החרדיים אין מציינים כלל מועדים שעוצבו במדינת הלאום, כמו ימי זיכרון ויום העצמאות (Hoshen Manzura, 2023b). נכון להיום, טרם נערכו מחקרים לגבי תוכנית הלימודים בגני הזרם הממלכתי-החרדי (ממ"ח) המשתייך לחינוך המוכר והרשמי. עם זאת, כמעט עשור לאחר הקמת הזרם בשנת 2014, גנים אלו עדיין מהווים אחוז קטן מכלל הגנים החרדיים השייכים ברובם לזרם המוכש"ר (רוב הגנים לבנות) ולמוסדות פטור (רוב המסגרות לבנים) (דרעי ובארט, 2022). מסיבות אחרות, ההתייחסות למועדים הלאומיים ייחודית גם בגנים הדור-לשוניים (יד ביד, 2020) ובגני ולדורף (מתתיה, 2016; נתיב, 2010). בגני המ"מ נחגג יום העצמאות כחג שאופיו לאומי חילוני, בשונה מרוב החגים המשלבים גם ממד דתי (בן נון, 2011), ואילו בגני הממ"ד היחס ליום זה הוא כחג לאומי ודתי כאחד, דבר המתבטא בשילוב שבין שירת ההמנון ותפילת הלל. דוגמה ייחודית הם גני חב"ד, המשתייכים לזרם הממ"ד, שיחסם למדינת הלאום מורכב אך הם מחויבים להנחיות החינוך הממ"ד. בחלק מגנים אלו משלבים את יום העצמאות עם טקסי ראש חודש או יום ההולדת של האדמו"ר הרביעי (פריי, 2016).

לאור ההבנה כי השבת והחגים מהווים תשתית תרבותית משותפת לכלל מסגרות החינוך בגיל הרך בכל זרמי החינוך לצד השונות ביניהן במגוון ממדים, ולאור מקומו המרכזי של הריטואל ככלי השפעה רב-עוצמה בשימור ובעיצוב ערכים, יחסים, היררכיות והשקפות עולם, השאלה

המרכזית במחקר היא: מהם קווי הדמיון והשוני בפרקטיקה הריטואלית בנושא השבת והחגים בגן הישראלי?

הניסיון לענות על השאלה באמצעות התבוננות בשדה החינוכי עשוי להוות תרומה לידע המחקרי המועט על גן הילדים הישראלי, בכלל, ועל תרבות יהודית וריטואל בגנים, בפרט. נוסף על כך, הוא עשוי לעודד מובילי מדיניות ונשות ואנשי חינוך בגיל הרך לחשיבה רפלקטיבית על העשייה בתחומים אלו.

מתודולוגיה

המחקר המהווה את הבסיס לכתיבת המאמר נערך תוך שימוש בפרדיגמה האיכותנית (צבר-בן יהושע, 2016). קלנדינין מציגה את החוקר האיכותני כמי שנכנס לסיטואציית המחקר עם ידע פרקטי משלו, המתכתב עם הידע של משתתפי המחקר (Clandinin, 1985). כמי שעסקה במגוון תפקידים – גננת, מדריכת גננות, מרצה ומדריכה פדגוגית במסלול הגיל הרך במכללות לחינוך בתוכניות ללימודי תואר ראשון ושני וחוקרת – נושא המחקר ומשתתפיו הם חלק מעולמה של עורכת המחקר הנוכחי. המחקר נערך בשיטת חקר מקרה המאפשרת לארגן מידע ונתונים על העשייה החינוכית ועל הגישות שעומדות בבסיסה. למחקר הנוכחי אפשר להתייחס כחקר מקרה קולקטיבי המהווה אוסף של מקרים שיש ביניהם דמיון ושוני שמאפשר ליצור תמונה שבה השלם גדול מסך חלקיו. ככלל, חקר מקרה מתייחס לפעילות האנושית בהקשר חברתי-תרבותי מסוים תוך שימוש במתודולוגיות חקר שונות ומגוונות (יוסיפון, 2016). במקרה הנוכחי כלי המחקר העיקריים הם תצפיות על טקסים וראיונות עם הגננות בעקבות הטקסים, שבעזרתם אפשר להבין את הפרספקטיבה של משתתפי המחקר (צבר-בן יהושע, 2016).

נתוני המחקר נאספו במהלך שלוש שנים בין שנת 2016 לשנת 2018 על ידי סטודנטים להוראה במסלול הגיל הרך במכללת אורנים, המתנסים או עובדים במסגרות החינוך, לצורכי לימודיהם בסמינריונים ובקורסים בנושא "טקסים בגן הילדים" בהנחיית עורכת המחקר. התצפיות בגני-הילדים היו מסוג תצפית פתוחה בלתי-משתתפת שהחלה לקראת הטקס, התייחסה לכל שלביו והסתיימה עם המעבר לפעולה הבאה. לפני עריכת התצפיות והראיונות

הסטודנטים קיבלו הדרכה לגבי האופן שבו עורכים וכותבים תצפית הכוללת תיאור גדוש, במונחים של קליפורד גירץ, ולגבי האופן שבו עורכים ריאיון חצי-מובנה לאחר הטקס בהתאם לגישתה של ג'וסלסון (2015).

הנתונים על טקסי חגים נאספו לקראת החגים ובמהלכם ב-30 גנים (רובם מ"מ ומיעוטם מוכש"ר) לבני 3-6 במגוון מקומות יישוב (ערים, מושבים, קיבוצים ויישובים קהילתיים). התצפיות נערכו על טקסי חנוכה, ט"ו בשבט, פורים, פסח, יום העצמאות, ל"ג בעומר ושבועות. הבחירה בסוג הטקס נעשתה במהלך הקורס על ידי כל אחד מהסטודנטים כרצונו. חגי תשרי, שחלים לפני פתיחת השנה האקדמית, לא נכללו בתצפיות. לעומת זאת, נבחרו טקסי שגרת החיים, כמו טקסי ארוחה, וכן חגיגות יום הולדת וימי זיכרון או טקסי חג מוסלמים ונוצרים, שאינם נכללים במסגרת המאמר הנוכחי.

לאחר ניתוח ראשוני של חלק ממאגר הנתונים נבחר חג שבועות כמקרה מבחן המייצג באופן הבולט ביותר מנעד רחב של גישות ופרקטיקות. חגים נוספים משקפים גם הם מגוון של פרשנויות ופרקטיקות. כך למשל, בחנוכה בחלק מהגנים במרכז החגיגה נס פך השמן והמקדש ובאחרים זהו חג של ניצחון המכבים, בל"ג בעומר הגיבורים הם רבי שמעון בר יוחאי ורבי עקיבא ובמקרים אחרים – בר כוכבא או חג הטבע, היער והאש. ואולם, הריבוי היחסי של תצפיות במגוון גנים על טקסי שבועות והמנעד הרחב של הפרקטיקות שעלו הכריעו את הבחירה בו כמקרה מבחן. אם כך, הסוגה של חקר מקרה התבטאה במחקר הנוכחי בשני מקרים – טקסי חג שבועות וטקסי שבת.

הנתונים על טקסי שבת נאספו בימי שישי ב-56 מסגרות חינוך הכוללות חינוך מ"מ, ממ"ד ומוכש"ר (חרדיים ואחרים), מהם 79% מסגרות לגילי 3-6, ו-21% מסגרות חינוך (פעוטון או כיתת מעון) לגילי 1-3². תהליך ניתוח הנתונים והפקת המשמעויות, שנעשה על ידי החוקרת, הוא תהליך פרשני מתמשך ואינדוקטיבי בהתאם לפרדיגמת המחקר האיכותנית (צבר-בן יהושע, 2016). התהליך החל בקריאת הנתונים, התצפיות והראיונות, כמות שהם, והמשיך

² מטעמי נוחות השימוש במונחים גנים וגננות מתייחס במאמר זה גם למחנכות במסגרות מעון ופעוטון שלא הוכשרו כגננות.

בתהליך ניתוח הנתונים בשלושה שלבים על פי גישתם של שטראוס וקורבין (Strauss & Corbin, 1998). ניסוח הממצאים במושגים של מודלים ריטואליים הוא תוצר של הניתוח בשלב השלישי והסופי.

אתיקה

כלי המחקר היו תצפיות וראיונות. חלק מהתצפיות צולמו או הוקלטו ולאחר מכן תומללו וחלקן נכתבו על ידי הסטודנטים במהלך הטקס. מרבית הראיונות הוקלטו ותומללו ומיעוטם סוכמו במהלך הראיון על ידי הסטודנטים, שערכו את הראיון. הצילומים וההקלטות נעשו בהתאם לכללי האתיקה במכללה ובאישור גננות והורים. הסטודנטים הונחו למחוק צילומים והקלטות לאחר שלב התמלול. רישום תצפיות בכתב במהלך הטקסים, כמו במגוון סיטואציות אחרות בחיי הגן, מהווה חלק משגרת ההתנסות של הסטודנטים לצורכי הלמידה במסגרת אימוני ההוראה. החוקרת קיבלה אישור בכתב מהסטודנטים ומהגננות להשתמש במאגר הנתונים – תמלילי תצפיות וראיונות – לצורכי המחקר. ככלל, השימוש במאגר הנתונים במחקר הנוכחי נעשה בהתאם לכללי הרשות למחקר והערכה במכללת אורנים, והמחקר זכה לתמיכה כספית של מכללת אורנים.

ממצאים

המחקר מחזק את הטענה בדבר קיומו של מכנה משותף בין גני הילדים בכל הנוגע למרכזיות של הזמן היהודי בתוכנית החינוכית ולפרקטיקה הריטואלית לסוגיה. עם זאת, קיימת שונות רבה בין הגנים. אפשר לראות, בין השאר, את השפעותיהם של זרם החינוך (למשל, מרכזיות הטקסט המקראי בטקסים במסגרות ממ"ד ובמסגרות החינוך החרדי) וההקשר התרבותי (למשל, דגש על הקשרי הסביבה הפיזית והחברתית בגנים במרחב הכפרי).

שבת וחג שבועות כמקרי מבחן

התבוננות קצרה בטקסי שבת הנערכים בימי שישי ועיון מעמיק יותר בטקסי חג שבועות הנערכים לקראת החג משמשים מקרי מבחן במחקר זה. מקרים אלו אינם מייצגים את כלל החגים והמועדים ואת מנעד המסגרות החינוכיות הרחב, אך ברוח גישת המחקר האיכותני הם מאפשרים להצביע על מגמות קיימות. הפרק מלווה בהצעות לפרשנות שיהוו פתח לדיון בשאלה: באיזו מידה אפשר לראות בפרקטיקה הריטואלית בבואה של החברה הישראלית בזיקתה לתרבות היהודית? הפרק מלווה בדוגמאות נבחרות מתוך נתוני המחקר ובמעט דוגמאות ממחקרים מקבילים.

מקרה המבחן הראשון – שבת

ימי שישי שונים באופיים משאר ימות השבוע בכל סוגי הגנים. יום הפעילות קצר יותר ותכנים ייחודיים משולבים במרחב הגן ובתוכנית היום. ניתוח ממצאי המחקר מעלה שלושה מודלים של טקסי שבת. המודל הנפוץ בגנים הוא המודל שאפשר לכנות **המודל המסורתי**. המודל השני, הנפוץ פחות, מכונה **המודל המרוכך** והמודל השלישי הוא **המודל האלטרנטיבי**. **במודל המסורתי** במובן של מסורת ישראל והמסורת הגנית אפשר לסרטט אב-טיפוס של טקס הקרוי קבלת שבת או חגיגת שבת, שנתפס כשיאו של יום שישי בגן. צוות הגן, לעיתים בעזרת הילדים, מכין לקראת סוף יום הפעילות את מרחב הטקס, שבו לרוב מסדרים את הכיסאות בצורת ריבוע גדול, כשבצלע אחת שולחן קטן מכוסה מפה לבנה ועליו פריטים הנתפסים כסמלי השבת – שני פמוטים עם נרות לבנים, יין-תירוש וגביע, חלה קנויה או חלה שאפו הילדים או הסייעת (לחילופין, מאפה או חטיף בגנים החרדיים) וכדומה. אל השולחן מוזמנים בן ובת תורנים המייצגים את אבא של שבת ואימא של שבת. אבא מוזמן לעיתים לחבוש כיפה ולהתעטף בטלית ואימא עוטפת את שיערה במטפחת ולעיתים עוטה סינר (בגני הבנות בחינוך החרדי ניתנים להם כתרים קנויים מתאימים, ואחת הילדות משמשת לעיתים בתפקיד האב). בחלק מהמקרים מוזמנים לשולחן שני ילדים נוספים בתפקיד הילדים או האורחים. בהמשך, אימא מדליקה נרות שבת בעזרת הגננת ומברכת ברכה בנוסח המסורתי. אבא מברך על

התירוש בנוסח המסורתי, שותה ומכבד בו גם את אימא ולעיתים מחולק תירוש לכל ילדי הגן. ברוב הגנים החרדיים וגני הממ"ד, אך גם בכמה גנים בחינוך המ"מ, לפני הברכה על היין הגננת מזמינה את אבא ללכת לבית הכנסת באחת מפינות הגן, לבד או עם כל הבנים. ברוב המקרים אימא נשארת ליד השולחן ומחכה לחזרת הבנים. הטקס מלווה בשירי שבת, בסיפור תורה או בפרשת השבוע ומסתיים בכיבוד המשותף.

מהמחקר עולה כי לאופי הטקס שתואר שותפים רוב הגנים שהשתתפו במחקר. הטקס משקף ומאשר את הסדר הישן, המשמר מסורות דתיות וגניות גם יחד. זהו טקס מסדר גבוה: חזרתי, מסוגנן, קבוע יחסית ורווי סמלי מסורת מובהקים. הוא מונחה על ידי הגננת וכולל מסרים מגדריים המגולמים בתפקידי אבא ואימא של שבת. טקסים אלה, בווריאציות שונות, נמצאו במחקר ברוב המוחלט של הגנים החרדיים והממ"ד, כפי שאפשר לראות גם במחקרים מקבילים (יפה, 2004; מנצורה, 2007, 2010). ואולם, גם ברובם (אומנם זהו רוב קטן) של גני החינוך המ"מ, שבהם רוב האוכלוסייה מסורתית או חילונית, קבלת שבת נחגגה במודל המסורתי. תמיכה בממצא זה אפשר למצוא במחקרן של יפה ורפופורט (2013) על קבלת שבת בגנים מ"מ עירוניים. גננות החינוך המ"מ השייכות למודל זה מסבירות את הרציונל לטקס באופן הזה: "כך צריך לעשות, לזה אני רגילה, כך אני זוכרת מילדות, זה מה שהילדים מכירים," ובעיקר: "מאחר שהילדים לא מכירים חשוב שיכירו. לתת תחושת שייכות, לחשוף את הילדים לאחד מערכי היהדות המרכזיים."

ביחס לכלל הגנים המשתייכים למודל המסורתי אפשר לומר שמבחינת חלק מהילדים זהו גם המודל המצוי, המוכר להם מהחיים שמחוץ לגן. אולם, בקרב ילדים שמודל זה אינו מצוי בחייהם, אלו שמשפחותיהם שונות מהמודל הזוגי של אבא ואימא, אלו שלשבת בביתם אופי שונה, וגם אלו המכירים אימהות שהולכות לבית כנסת ומקדשות על היין, מבחינתם מוצג המודל המסורתי כמודל הראוי.

המודל המרוכך מאפיין כשליש מגני החינוך המ"מ והממ"ד שהשתתפו במחקר מכל ההקשרים בעיר ובמרחב כפרי. במודל זה מגוון רחב של פרקטיקות שונות זו מזו. בחלק מהגנים הבוקר נפתח באפיית חלות, לעיתים עם ההורים, שמהתוצרים שלה הילדים נהנים בארוחה או בקבלת

שבת, שאחריה גם לוקחים חלות אישיות הביתה. במהלך היום נערך ברוב הגנים טקס קבלת שבת שאופיו מסורתי המלווה בסמלי שבת. ואולם, המבנה המסורתי הקלסי שתואר במודל הראשון "נשבר" באמצעות הכנסת שינויים משמעותיים. כך לדוגמה, בחלק מהגנים הטקס נערך מתוך אוריינטציה שוויונית ללא חלוקת תפקידים מגדרית, כשהתורנים משמשים מקבלי שבת, או שכל הקבוצה מברכת על הנרות ועורכת קידוש. בגנים אחרים, ניתן לטקס אופי של מפגש ברוח הגישה הדיאלוגית הכולל שיח על חוויות ותוכניות שבת ויוזמות חדשות לגיוון הטקס ניתנות גם על ידי הילדים ולא רק על ידי הגננת. דוגמה ייחודית למודל המרוכך אפשר למצוא בחלק מגני הקיבוץ הדתי שבהם השבת המסורתית נמצאת במרכז השיח בימי שישי, אך ללא כל טקס קבלת שבת בגן, מתוך רצון להימנע ממשחק "כאילו" שאיננו נובע מיוזמת הילדים אלא מונחה ומוכתב על ידי הגננת. ימי שישי מוקדשים בגנים אלו לאפיית חלות משותפת, לטיול לבית הכנסת, לשירה משותפת של שירי שבת עם ותיקי הקיבוץ וכדומה³. פרקטיקות אחרות נמצאו בגני ולדורף ובגני המ"מ בתנועה הקיבוצית.

המודל האלטרנטיבי מצוי בקרב מעט מהגנים שהשתתפו במחקר, והוא כולל מגוון פרקטיקות המבקשות לשקף ולבסס סדר אחר מהמודל המסורתי. כל הגנים במודל זה הם גני מ"מ או מוכשר, אף לא אחד מהם בחינוך הדתי והחרדי. חלקם הגדול מהמרחב הכפרי – קיבוצים, מושבים ויישובים קהילתיים. במודל זה הפרקטיקה המרכזית היא אפיית חלות משותפת בכל יום שישי, שניתנת לה תשומת לב ומשמעות רבה על ידי הצוות והילדים. לצד החשיבות המרכזית הניתנת לאפיית החלות אין בשיח של הגננות עם הילדים ובראיונות איתן כל קישור של אפיית החלות למסורת היהודית. טקס קבלת שבת במודל זה שונה מאב-הטיפוס המסורתי בכך שהוא קצר, נערך לרוב בישיבה במעגל בגן או בחצר, ויש בו מיעוט בולט של סמלים מסורתיים. הגננת מדליקה נר אחד או יותר בגוונים שונים ומלווה את ההדלקה בשיר או בדקלום, לרוב ללא כל אזכור של ברכות בנוסח המסורתי. לחילופין, הטקס מלווה בברכות ממסורות אחרות, מתרבות התנועה הקיבוצית, מהחינוך האנתרופוסופי ועוד, וכן בשירים

³ על הגישה העומדת בבסיס הפרקטיקות בגני הקיבוץ הדתי ראו: Hoshen Manzura & Achituv, 2023.

עבריים ובשירי ילדים. בחלק מהברכות בגן הקיבוצי ניכר השימוש במטבעות לשון מהנוסח המסורתי ללא אזכור של האל, כגון "נברך על הגפן ועל פרי הגפן ועל תנובת השדה מתנת אדמה ואדם ועל ארץ חמדה רחבה וטובה." בטקסים אלו בולטים ערכי טבע, משפחה, עבודה ומנוחה ועוד. לחלק מטקסים אלו אוריינטציה רוחנית כמו בגני ולדורף, ומיעוטם נמנעים מכל רגש רליגיזי, כדבריה של גננת ותיקה: "אני שמוצניקית [חברת קיבוץ המשתייך לתנועת השומר הצעיר]. אני עושה קבלת שבת אתאיסטית."

מעבר להבדלים שבין שלושת המודלים קיים מכנה משותף לרוב המקרים. גננות רבות שהצהירו שבמשפחתן ובקהילתן אין כמעט רמז לשבת, רואות את תפקידן כסוכנות תרבות המעבירות רכיבים מתוך המסורת היהודית שיהוו בסיס לבניית הזהות של ילדי הגן. כך משתפת גננת שעובדת בקיבוץ שבו גדלה:

עצם זה שלבשנו [בילדותנו] בגדים מיוחדים ועצם זה שעשינו חלות זה כבר נתן לנו איזושהי מהות של יום מאוד מיוחד וקדוש. ברור שאני רוצה את יום שישי חופש, מצד שני אני אומרת בחברה החילונית שבה אני חיה אין מי שיעביר את המסר הזה... התפקיד שלי ביום שישי הוא הכי חשוב. בבית אם אני זוכרת אני מדליקה נרות, בדרך כלל אני כל כך עייפה.

מקרה המבחן השני – חג שבועות

ניתוח טקסי חג שבועות בגנים מעלה שלושה מודלים מרכזיים: המודל הראשון הוא חג חקלאי-מקראי שבמרכזו ביכורים וקציר ללא אזכור של יום מתן תורה; המודל השני הוא שילוב של מתן תורה לצד ביכורים וקציר; והמודל השלישי הוא חג מתן תורה ללא אזכור של ביכורים. בהצגת מודל זה ישולבו שני תיאורים ממחקרים מקבילים. שלושת המודלים מתקשרים לתיאורים שהובאו בראשית המאמר ביחס להבדלים בחגיגת שבועות בקבוצות השונות בתקופת היישוב וראשית המדינה.

מודל 1: חוגגים ביכורים וקציר ללא אזכור מתן תורה

דוגמה 1: גן ולדורף ביישוב חקלאי (גילי 4-7). במהלך החודש שלפני החג הילדים קוצרים את החיטה שגידלו בחצר הגן, טוחנים לקמח ואופים לחם. ביום החגיגה הילדים לבושים בבגדים לבנים ומקשטים בירק את המדפים שבנו מלוחות עץ וקוביות, שעליהם יניחו את הטנא שכל אחד הכין בביתו. הם עוזרים לגננות לערוך את שולחן החג הארוך עם מאכלי גבינות ומאפים שהכינו בגן. הטקס מהווה את שיא העשייה ומתחיל בתהלוכת ביכורים מהחצר אל הגן, הנחת הטנא על המדף וישיבה סביב השולחן. הטקס משלב עיבוד ייחודי של סיפור הבאת הביכורים לבית המקדש, שאותו מספרות נשות הצוות בזו אחר זו, עם ברכות, שירים וטעימות. סדר הטקס: סיפור הבאת הביכורים לבית המקדש המתואר כ"מקום מואר וקדוש", תיאור שלבי הבשלת הפירות על עצים, ברכה מסורתית ושתיית תירוש, תיאור שלבי גידול החיטה והכנת הקמח והלחם, ברכה על הלחם בנוסח המסורתי, תיאור הכנת הגבינות והחלות וברכה בנוסח המסורתי על החלה. התיאור המתומצת מתייחס לסיפור ההיסטורי ובעיקר לחוויות שהילדים חוו. הערכים המודגשים בסיפור, בשירים ובברכות בנוסח המסורתי וברוח הגישה האנתרופוסופית, כמו "תודה לשמש, לגשם, לאדמה ולאלוהים", הם הערכים המרכזיים בגישה: הקשר לטבע ולעבודת האדמה, הודיה על השפע ויראת כבוד.

בראיון אומרת הגננת: "בית המקדש מסמל בעיניי לא מקום דתי אלא סמל של שפע, אור, קדושה". כך נבחרים אותם אלמנטים היוצרים חוויה רוחנית ורגשית, בהתאם לגישה. על אף שהמושג בית המקדש מופיע בטקס אין אזכור של שבעת המינים שמהם הובאו הביכורים לכוהנים, אלא סיפור על "דובדבנים, שזיפים, תותים וענבים" שהובאו לבית המקדש. מעמד הר סיני, מתן תורה והעם היהודי אינם מוזכרים. באופן זה הטקס מתנתק במידה רבה מהקשרים היסטוריים, דתיים ולאומיים והופך לסיפור עם משמעויות סמליות-מיתיות שמחוץ לזמן.

דוגמה 2: גן מ"מ במושבה (לגילי 4-6). לקראת החגיגה ילדי הגן בהנחיית הגננת בונים את 'הכותל המערבי' בעזרת קוביות. לדברי הגננת בריאיון הסיבה לכך היא שירושלים היא הנושא השנתי שנקבע על ידי משרד החינוך. לדבריה, לרוב היא עורכת תהלוכת הבאת ביכורים בטנא שהוכן בבית וסעודה חגיגית, ללא אזכור של בית המקדש והכותל המערבי. הילדים מגיעים

ביום החגיגה בלבוש חגיגי ועל ראשם זרי ירק שהכינו בבית. הם מקשטים את הגן בענפים ירוקים, מסייעים בעריכת השולחנות ונכנסים מהחצר בתהלכה עם הטנא בשירת "סלינו על כתפינו", מניחים את הטנא על השולחנות ומתיישרים במעגל כיסאות לצד השולחנות להצגת הבאת הביכורים. הגננת מזמינה אותם לבחור אם להצטרף לקבוצת הכוהנים או לקבוצת מביאי הביכורים. הכוהנים לובשים גלימות ונעמדים ליד ה'כותל' בעוד מביאי הביכורים עושים תהלכה סביב השולחנות עד שמגיעים לכותל ומגישים לכוהנים את הטנא. בסיום כולם רוקדים בליווי כלי הקשה בשירת "מי ברכב מי ברגל" ויושבים ליד השולחנות לארוחה חלבית. בשונה מגן ולדורף בתיאור הקודם, הגננת נותנת מסגרת היסטורית ודתית לעשייה בנושא הביכורים, לדבריה, בעיקר בעקבות מחויבותה לנושא השנתי. עם זאת, בשונה מגן ולדורף אין ברכות בנוסח המסורתי בארוחה. גם בגן זה אין כל אזכור של מעמד הר סיני ומתן תורה.

מודל 2: חוגגים ביכורים וקציר ומשלבים מתן תורה

דוגמה 1: גן מ"מ בעיר קולטת עלייה (לגילי 3-4). לקראת הארוחה המשותפת התורנים חותכים ירקות ועורכים שולחן ארוך עם קעריות משותפות של כדורי גבינה, שהילדים הכינו מראש. בשונה מהשגרה שבה כל ילד מביא את הארוחה מביתו, האוכל המשותף מסמן את ייחודיות האירוע והשולחן הארוך מחליף את הישיבה סביב שולחנות נפרדים. התורנים מביאים זרי פרחים, גביע קידוש, שני פמוטים עם נרות כחולים וטנא מרכזי עם פירות ושיבולי חיטה. ילדי הגן נכנסים מהחצר בתהלכה עם הטנא האישי בשירת "שיבולת בשדה" ומקיפים את השולחן. הטקס נערך תוך המשך הקפת השולחן. הגננת מדליקה את הנרות ומברכת את הברכה בנוסח המסורתי "להדליק נר של יום טוב", לאחר עוד הקפה הגננת מזכירה את שמות החג ואת משמעותם. על חג מתן תורה היא אומרת "כי בני ישראל קיבלו את התורה בהר סיני". הילדים ממשיכים להקיף את השולחן בשירת "סלינו על כתפינו", הגננת מספרת על העיר ירושלים, שהיא עיר קדושה, ועל מנהג העלייה לרגל שלוש פעמים בשנה והילדים שרים "מי ברכב מי ברגל" ו"ארץ זבת חלב ודבש". לבסוף, הילדים מניחים את הטנא על השולחן ומתיישרים. הגננת מסבירה על מנהג מאכלי חלב, מברכים ברכה בנוסח מסורתי על התיירוש, שותים ומתחילים בארוחה. לדברי הגננת הטקס השנה קצר יותר בגלל ריבוי ילדי העולים. בגן

זה חוויית העלייה לרגל להבאת הביכורים מועברת באמצעות הליכה מתמשכת של הילדים לאורך רוב הטקס. מושגי מתן תורה ומעמד הר סיני הוזכרו בדברי הגננת בשולי הטקס.

דוגמה 2: גן מ"מ במושב חקלאי (לגילי 3-4). בשבוע שלפני החג מוקדש כל אחד מהטיולים השגרתיים לחיפוש של אחד משבעת המינים. סביב כל אחד מהמינים גם נערכת פעילות, כמו טחינת גרעיני חיטה במכתש ועלי. ביום החגיגה הילדים מגיעים בלבוש לבן עם טנא וזר עשוי ענפים ופרחים שהוכנו בבית. הילדים והצוות יושבים סביב שולחן ארוך מכוסה במפה והטקס נפתח בשירים ובהסברים על שמות החג. על השם חג מתן תורה אומרת הגננת: "משה רבנו עלה על הר סיני ואלוהים נתן לו את התורה" ועל חג הביכורים היא מרחיבה: "היו מביאים לבית המקדש את שבעת המינים אבל בשנת 70 לספירה חרב בית המקדש ומאז אנחנו לא עולים לבית המקדש אבל אנחנו נוהגים לחגוג כל שנה בגנים, בבתי הספר ועם המשפחה את חג השבועות ואת שבעת המינים". בארוחה מוגשים מאכלי חלב ופירות תוך שילוב ברכות בנוסח המסורתי, על אף שלדברי הגננת אין ברכות מסורתיות בארוחות הגן. לדברי הגננת: "הילדים בגן לא קרובים לדת וגם אני לא... אבל צריך לתת טיפה אווירה קדושה. גם בקבלת שבת אנחנו מברכים. זה חשוב שהם יהיו חשופים."

מודל 3: חוגגים מתן תורה ללא אזכור ביכורים וקציר

הדוגמאות הבאות מבליטות את ההבנה שבדומה לעולה מטקסי השבת החלוקה בין המודלים השונים של הטקסים אינה מקבילה באופן פשוט לחלוקה בין זרמי החינוך. כפי שבטקסי השבת המודל המסורתי רווח גם בגני המ"מ, גם במודל השלישי של חג השבועות אפשר למצוא זה לצד זה גן חרדי, מ"מ וממ"ד.

דוגמה 1: טקס שבועות בגן ילדות חרדי (לגילי 5-6): הילדות לבושות בחולצות לבנות ובחצאיות כחולות ולראשן כתרי נייר זהים מקושטים בהר סיני ולוחות הברית וכיתוב מתן תורה. היום נפתח בהליכה לבית כנסת שעליו הגננת מספרת שנבנה מאבני בית המקדש שהתפזרו עם חורבנו. הילדות מתפללות תפילת שחרית ובהתאם להנחיית הגננת מקשיבות לקולות הגברים הלומדים בחדר השני ואז, בשונה מהמוכר להן, כל אחת מוזמנת בתורה לגשת ולנשק את ספר התורה שבארון הקודש הפתוח ולבקש משאלה בקול רם. במסיבה שנערכת בגן לאחר

חזרתן נאכלים מיני מתיקה חלביים המסמלים, לדברי הגגנת, את מעמד הר סיני. הילדות שרות כמה שירים, ביניהם שיר המבוסס על מדרש הצעת התורה לכמה עמים ורוקדות ריקוד שבו הן מתבקשות לדמיין שיש בידיהן ספרי תורה. התיאור (יפה, 2004) מחדד את המיקוד במתן תורה בלבד. כל חלקי הפרקטיקה, ההליכה לבית הכנסת והמסיבה, נועדו לעצב קהילת זיכרון שמתיכה יחד עבר (מעמד הר סיני) והווה (הגברים לומדים תורה) ומעצבת באמצעות טקס זה ואחרים (בשבועות, בשמחת תורה, בקבלת שבת ועוד) את הקשר המורכב של הילדות לתורה: אנחנו שייכות לעם המיוחד שקיבל את התורה ושומעות את הסיפור מהתורה על מעמד הר סיני שבו השתתף כל העם, אך לימוד התורה והריקוד עם ספרי תורה אמיתיים שייך לאבות ולבנים (יפה, 2004; מנצורה, 2010).

דוגמה 2: טקס שבועות משותף לשמונה גני מ"מ (לגילי 5-6). הילדים וצוותי החינוך מחכים לרב בית הכנסת שמתעכב. הגגנת המנחה את הטקס אומרת: "האיש החשוב שהיה צריך לבוא לא הגיע". היא פותחת את ארון הקודש ואומרת: "לאישה אסור לפתוח ולנגוע בספר תורה. בעצם לאישה אסור להיות כאן". לאחר שהיא מוציאה ספר תורה היא ממחרת להחזירו כשנאמר לה שהרב עומד להגיע. כך הגגנת העומדת מול קהל של מאות ילדי גן מהחינוך המ"מ מלמדת על סמלים וכללים דתיים כפי שהיא תופסת אותם תוך כדי הפרתם בפועל (פורמן, 1994).

למרות ההבדלים בין שתי האוכלוסיות בתיאורים אלו המסר המגדרי המורכב שאפיין את הטקס בגן החרדי מופיע גם בטקס רב-משתתפים של הגנים המ"מ. מסרים מקבילים אפשר היה לראות בתיאור המודל המסורתי של טקסי השבת.

דוגמה 3: גן בקיבוץ דתי (לגילי 4-6). לקראת החג הגגנת מספרת את סיפור מגילת רות שאף מומחז להצגה על ידי הילדים, אך הסיפור המרכזי בגן הוא מעמד הר סיני ועשרת הדיברות. לדבריה: "מתוך הפרשה בחומש שמות שהילדים ישמעו בבית הכנסת בחג עצמו". ביום שלפני החג הטיול השגרתי מוקדש להליכה לבית הכנסת, אחד מאתרי הטיול הקבועים בערבי שבת וחג. הילדים מתבוננים בבית הכנסת המקושט בענפים ירוקים. סבו של אחד מילדי הגן כבר מחכה בבית הכנסת, מוציא ספר תורה מארון הקודש שהולבש בפרוכת חגיגית וקורא במנגינה

המיוחדת לקריאה זו את עשרת הדיברות, שעליהם הילדים שמעו, כאמור, בסיפור בגן, ושאותם ישמעו שוב בחג בבית הכנסת. בדרכם חזרה לגן הגננת מחפשת את שבעת המינים והילדים קוטפים מהם ענפים כדי לקשט את הגן "כמו בבית הכנסת". במפגש בסיום היום לפעמים מתאספים כל הגנים יחד לשיר שירי שבועות "והרב של הקיבוץ בא לתת דבר תורה קטן". חגיגת החג בגן זה ממוקדת במתן תורה ולא בביכורים. לדברי הגננת, אם מנסים לדייק מבחינה היסטורית זהו חג קציר החיטה והובא בו לבית המקדש קורבן מחיטה. לעומת זאת, "הביכורים בכלל הובאו לבית המקדש משבועות ועד לחג הסוכות". בשונה משני התיאורים הקודמים הדגש בגן זה הוא על חווית חג מתוך ההקשר לקהילה ולמנהגיה במטרה לבסס תחושת שייכות וזהות יהודית דתית. על אף שהטבע והחקלאות מרכזיים בהוויית הגן ובקהילה שבה הוא פועל, מתן תורה, ולא ביכורים וקציר, נמצא במוקד.

לסיכום, את כל אחד מהריטואלים שהוצגו בשני מקרי המבחן – שבת וחג שבועות – אפשר לתפוס כקפסולה של משמעות שבאה לביטוי באמצעות רצף פעולות, כללים, חלוקת תפקידים וסמלים. מכאן כוחו של הריטואל בשימור ובעיצוב ערכים, יחסים, היררכיות, השקפות עולם וקהילה. בין הסמלים, המהווים נשאים של משמעות (Ortner, 1973), אפשר היה לראות סמלים חזותיים-חומריים, ווקליים, תנועתיים, נושאי טעם וריח ועוד. כך, לדוגמה, אפשר לראות את מקום הברכות בנוסח המסורתי ובנוסחים אחרים כסמל ווקלי רב-משמעות ואת אפיית החלות והלחם כסמלים של טעם וריח. הסמלים החזותיים מעוררי הרגש על ראשי הילדים – זר, כתר, כיפה, מטפחת – מקפלים משמעויות של סטטוס והיררכיה או מחזקים סולידריות ותחושת קולקטיב. כך, הזר הירוק האישי שהוכן על ידי הילד והוריו בחלק מהמקרים מסמל ביכורים ומבליט סולידריות סביב ערכים לאומיים וערכי טבע לצד דגש על האישי והמשפחתי, ולעומתו הכתר הזהה על ראשי כל הילדות במקרה של הגן החרדי מסמל מתן תורה ומבליט ערכים דתיים תוך דגש על הקולקטיב.

דיון

האומנם בטקסי השבת והחג בגן-הילדים הישראלי, מעבר לגבולות הסיפור של מערכת החינוך בגיל הרך, אפשר לראות השתקפות של זיקת החברה היהודית בישראל לתרבות היהודית? הדיון בממצאים ייערך, ראשית, לאור הגישה הביקורתית (שור ופריירה, 1990). לצד חשיבותה של גישה זו, שאלת הביקורת על המעשה החינוכי מעוררת לעיתים, כפי שטוענים אלפרט ושלסקי (2013): "דילמות בהקשר לשדה החינוך, הן בהיבטים של האתיקה והיחסים המתפתחים עם אלה שפתחו בפנינו את דלתותיהם, הן בהיבטים הקשורים בטבעו של מעשה החינוך הכרוך ביצירה, בבנייה ובטיפוח שיש בהם אמונה ותקווה" (עמ' 10). הדיון בממצאים ייערך גם לאור גישות סוציולוגיות הרואות במסורת החג והשבת בישראל מסורת אזרחית הנובעת מתהליכים המתרחשים מלמטה ללא הכוונה של ממסדים חברתיים ופוליטיים (אריאן וקיסר-שוגרמן, 2012; קליינברג, 2004).

בחלק מהמודלים שנמצאו במחקר הפרקטיקה הגנית מהדהדת אורחות-חיים ומנהגים המוכרים לילדים מן הבית ומהקהילה הסובבת. במקרים אחרים, כמו בקבלת שבת מהמודל המסורתי ובחגיגת מתן תורה בחלק מהגנים המ"מ, המסגרת החינוכית מסמלת תרבות מקבילה ואף מנוגדת או מנותקת מזו של הבית. לדעת פרומן (2004) במקרה של הציבור החילוני החגים כיום איבדו לגמרי הן את הממד הדתי (למשל, ביחס לחגי תשרי, לפסח ולפורים) הן את הממד הציוני-הלאומי שהיה לחגים שהולאמו (כמו שבועות, ט"ו בשבט ול"ג בעומר). לטענתו, נוצרה היררכיה חדשה שבה חלק מהחגים, פורים, ל"ג בעומר ובמידה פחותה ט"ו בשבט ושבועות, נתפסים כחגי ילדים, שאינם יוצאים מגבולות מערכת החינוך, ואילו חגים אחרים שנחגגים בציבור החילוני (פסח, ראש השנה וחנוכה, ובאופן שונה גם יום כיפור) ממלאים פונקציות חילוניות של אסתטיקה, משפחתיות, אקולוגיה ותחושת זהות עם הקולקטיב היהודי תוך ריקון מוחלט של משמעויות העבר שלהם ומעבר מהספירה הציבורית למשפחתית. בציבור זה, לפי גישה זו, ערכים דמוקרטיים ליברליים תפסו את מקומה של המסורת הדתית כמקור לליכוד לאומי, בעוד האוטונומיה של הפרט וחירותו תפסו את מקומם של הערכים החברתיים המשותפים (אלמוג, 2004). אפשר לראות את ממצאי המחקר לאור הגישה

הביקורתית המתבוננת בשאלות חברתיות בכלל, ובמערכת החינוך בפרט, במושגים של שסעים חברתיים ומאבקי כוחות ותופסת את העשייה החינוכית כתוצר של מנגנוני מדינה. מנקודת מבט זו הגננת מייצגת בחלק מהמקרים תפיסה מסורתית המנוגדת לתפיסותיהן של המשפחות החילוניות שילדיהן לומדים בגנה. מידת מעורבותם של ההורים בגן-הילדים בתוכנית הלימודים בכלל, ובתכנים תרבותיים בפרט, תלויה בגישת הגננת ובהקשרים האקולוגיים, וכך ייתכן כי הפוטנציאל של המסגרת הגנית להפוך לזירה חברתית המנהלת משא ומתן על הנרטיבים, במונחים של שור ופריירה (1990) נבלם במקרים רבים הן בחינוך המ"מ (דורי, 2019; יפה ורפפורט, 2013) הן בחינוך הממ"ד (מנצורה, 2007).

עם זאת, עצם המגוון והשונות בין אופני הפרקטיקה במסגרות החינוך עשויים להעיד על התחוללותו של מאבק על הנרטיבים. כשם שבטקסי יום הזיכרון במערכת החינוך בעשור האחרון של המאה העשרים נמצאו יסודות קנוניים חזקים לצד מרכיבים של חידוש והתנגדות (לומסקי-פדר, 2003), אפשר לראות את מגוון המודלים המסורתיים והאלטרנטיביים לחגיגות השבת והחג כתוצר של מאבק בין קבוצות המייצגות את הסדר ההגמוני לקבוצות המבקשות לקדם נרטיבים אלטרנטיביים.

ואולם, ביקורתנו של שנהב (2018) על שיח ההדתה ומחקרים המתבססים על דוח גוטמן השלישי (אריאן וקיסר-שוגרמן, 2012), מלמדים, בניגוד לדברי פרומן, שאובדן מוחלט של היבטים דתיים ולאומיים אינו מאפיין את רובו הגדול של הציבור החילוני. לדעת שוהם (2014א):

התמונה העולה מהדוח היא של סקלה, שבשני קצותיה נמצאות שתי קבוצות לא גדולות ובהן נשאלים שהגדירו את עצמם דתיים (כולל חרדים) או חילונים בכל שלוש הרמות: אמונות, פרקטיקות והשתייכות קבוצתית, ואילו במרכז נמצאת קבוצה גדולה מאוד – יותר ממחצית הנשאלים – ובה מופיעות כל ההצטלבויות האפשריות בין השלוש: מגוון עצום של אמונות דתיות וחילוניות, פרקטיקות דתיות וחילוניות ומגוון צורות של השתייכות

קהילתית שדרכן המשיבים מגדירים את מרחקם מהמגזר הדתי והחילוני
(עמ' 38).

בהתאם לגישה זו בעשורים האחרונים נוצרה תרבות יהודית חדשה, המהווה את קבוצת הרוב ואת הזרם המרכזי של התרבות הישראלית, שהיא עצמאית ונפרדת מתרבויות יהודיות אחרות אך קשורה אליהן. אין זו תרבות דתית או חילונית, אלא תרבות יהודית הכוללת מוטיבים דתיים וחילוניים ומקיימת חילוף חומרים תרבותי עם התרבויות היהודיות האחרות בישראל. האפיון המרכזי בתרבות לוקלית זו, המובחנת מהקולקטיב היהודי הכלל-עולמי, הוא קבלה חופשית אישית של סמלים, חגים וטקסים (אריאן וקיסר-שוגרמן, 2012; בן-רפאל ובן-חיים, 2006; וולף, 2019; קליינברג, 2004; רוזנר ופוקס, 2018; שוהם, 2014א, ב)⁴.

לאור זאת, אפשר לראות בתמונה המשתקפת מהמחקר על מגוון הפרקטיקות של השבת והחג בגני-הילדים בבואה של התמונה הסוציולוגית של החברה היהודית בישראל על קצותיה ועל קבוצת הרוב היהודית ישראלית המתוארת כך:

החיים הדתיים של היהודים הישראלים, באמונה ובפרקטיקה, רחוקים מלהישלט בידי הממסד הדתי. בדרך כלל בוחרים היהודים הישראלים רכיבים מהמסורת על פי טעמים, ואף משמעותן של האמונות והפרקטיקות בעיניהם נבנית לאו דווקא מתוך תיאום עם הפרשנות האורתודוקסית. הם אינם מזדהים עם הקבוצה הדתית, זו שמצהירה כי היא מקבלת על עצמה את סמכות הממסד הדתי ואת ההלכה במלואן, אך אין זה מתוך התנגדות עקרונית לדת כולה כעולם תוכן אלא מפני שהעידן המודרני מאפשר להם לבחור אישית מתוך הדת כרצונם על פי צרכים חינוכיים, תרבותיים, פוליטיים, כלכליים, פסיכולוגיים וכו' (שוהם, 2014א, עמ' 35).

⁴ במחקר על ליל הסדר מנתח שוהם (2021) את תופעת ריקון הטקס והטקסט מתוכן. תמונה דומה בהקשר לטקסי שבת וחג בבתי אבות חילוניים עולה ממחקריה של גמליאל (2000, 2005). לתופעות אלו נלווים קולות בתקשורת הישראלית המבקרים את "העשייה הפולקלורית" המאפיינת חלקים בציבור הישראלי וקוראים לחזור אל משמעויות העומק של החגים (גלעד, 2020). קריאה מקבילה לחזרה למשמעויות עומק בעשייה החינוכית בגני-הילדים בהקשר לשבת ולחג אפשר לראות במאמרם של האס ואחרים (2007).

ביטוי ייחודי לתופעה זו נותן שנהב: "מחקרים עכשוויים מלמדים כי הארץ מלאה רצפים ותנועות אמונה חדשות: דתיים של רצף, חילונים של רצף, חילונים שמאמינים באלוהים, מסורתיים פלוס, מסורתיים מינוס, מסורתיים חזקים, מסורתיים חלשים, תנועות התחדשות, תנועות בוטיק, מכללות ובתי מדרש חילוניים..." (שנהב, 2018, עמ' 2).

לאור זאת, המגוון שעולה מממצאי המחקר מצביע על "דמיון משפחתי" (במונחים של בן-רפאל ובן-חיים, 2006) שיש בין הגנים הממוקמים במגוון קבוצות חברתיות, דמיון שבציבוריות הישראלית משמעותו קיומם של מכנים משותפים. מצד אחד, מכנים משותפים אלו יוצרים סולידריות ברוח גישות כמו זו שהציע שביד (1981, 1996), אך מצד שני, בהקשרים שונים ובתקופות שונות, סולידריות זו נשחקת וצפים המתחים והשסעים החברתיים.

ביחס לחלקים בציבור החילוני שמתנגדים לשילוב הממד היהודי במערכת החינוך אפשר לומר שהייצוג שלהם בגני-הילדים לא ניכר. גם במחקרה של דורי (2019), שבחן את יחסן של גננות בחינוך המ"מ לקבלת שבת, לחגים ולסיפורי מקרא, רוב הגננות שהשתתפו אמרו שהן מלמדות ערכים דתיים מתוך רצון ולא מתוך מחויבות לגורם כלשהו במערכת. חלקן אף טענו, כי למרות שיש בישראל כפייה דתית היא אינה מתבטאת בחינוך בגני-הילדים. עם זאת, כשליש מהן דיווחו על התמודדות עם מעט התנגדויות לתכנים אלו מצד הורים או מפקחות.

נראה שחופש הפעולה היחסי שיש למנהלת-גן בישראל לעצב תוכנית לימודים לילדי הגן ולשלב בה תכנים וערכים מן התרבות היהודית בהתאם להשקפתה ולתפיסתה את קהילת הגן מצמיחה מגוון של מודלים, המהווים תשובה לקשת רחבה של השקפות עולם. מבחינה זו עשוי המאמר להוות חומר למחשבה גם בהקשרי חינוך אחרים, כמו ביחס למתן אוטונומיה לשותפים בחינוך היסודי והעל-יסודי – מנהלים, רכזים, מחנכים ומורים – לשלב בדרכם תרבות יהודית בתוכנית הלימודים תוך קיום שיח עם תלמידים, עם הורים ועם גורמים בקהילה.

יש לקוות שהמחקר שהוצג במאמר יעודד מחקרים נוספים, איכותניים, כמותיים ומשולבים, על זיקת החינוך בישראל לתרבות היהודית מן הגיל הרך ועד למערכת העל-יסודית במגוון רחב של מערכות חינוך וקבוצות חברתיות ובקרב אנשי חינוך, מובילי מדיניות והורים.

לסיום, במבוא לספרם, מציגים רוזנר ופוקס (2018) את ישראל כסטרטאפ בשם "עתיד לעם היהודי במדינה לאומית". לדבריהם, כמו בכל סטרטאפ הרעיון קיים אך המוצר עודו בשלבי פיתוח. בעידן שבו אחד מסימני תהליך החילון וירידת כוחו של הממסד הדתי הוא דווקא פלורליזם דתי (שוהם, 2014א) החלוקה ההיסטורית לזרמי חינוך נפרדים ועלייתן ההדרגתית של מערכות חינוך אלטרנטיביות הן בסיס לקול קורא להמשך תהליך פיתוח המוצר.

רשימת מקורות

- אור, מ' (תשכ"א). משמעותן החקלאית של שלש רגלים. עמודים, ט, 180.
- אלמוג, ע' (2004). פרידה משרוליק - שינוי ערכים באליטה הישראלית. אוניברסיטת חיפה וזמורה ביתן.
- אלפרט, ב' ושלסקי, ש' (2013). הכיתה ובית הספר במבט מקרוב: מחקרים אתנוגרפיים על חינוך. מכון מופ"ת.
- אריאן, א' וקיסר-שוגרמן, א' (2012). יהודים ישראלים - דיוקן: אמונות, שמירת מסורת וערכים של יהודים בישראל 2009. מכון גוטמן והמכון הישראלי לדמוקרטיה.
- <https://www.bac.org.il/content/sites/bac/flash/isrelity/index.html>
- אריה-ספיר, נ' (2006). עיצובם של תרבות וחינוך עירוניים: סיפורי טקסים וחגיגות בתל-אביב בשנותיה הראשונות. דור לדור: קבצים לחקר ולתיעוד תולדות החינוך היהודי בישראל ובתפוצות, כ"ו. אוניברסיטת תל-אביב.
- בן נון, נ' (2011). נושא למודעות: יום העצמאות בגן. במכללה, 22, 272-239.
- בן-עמוס, א' (2004). במעגל הרוקד והמזמר: טקסים וחגיגות פטריסטיים בחברה הישראלית. בתוך א' בן-עמוס וד' בר-טל (עורכים), פטריסטיזם: אוהבים אותך מולדת (עמ' 315-275). הקיבוץ המאוחד.
- בן-רפאל, א' ובן-חיים, ל' (2006). זהויות יהודיות בעידן רב-מודרני. האוניברסיטה הפתוחה.
- ג'ולסון, ר' (2015). כיצד לראיין למחקר איכותני: גישה התייחסותית. מכון מופ"ת.

- גלושנקוף, ק' (2011). חנוכה ברשת: המשכיות ושינוי במסיבות חנוכה בגן הילדים, כפי שאלה מתבטאים בסרטוני וידאו ב-Youtube. *חוקרים@הגיל הרך*, 1, 7-28.
- גלעד, א' (28.5.2020). "חג הגבינה". *שישבת, ישראל היום*.
- גמליאל, ט' (2000). *זיקנה עם זיק בעיניים*. אוניברסיטת תל-אביב.
- גמליאל, ט' (2005). *סוף הסיפור: משמעות, זהות, זיקנה*. אוניברסיטת תל-אביב.
- דורי, נ' (2019) חינוך לערכים יהודיים בגן הממלכתי. *לימודים*, 15, 2-19.
- דרעי, ל' ובארט, ע' (2022). הבדלים בין גננות ממ"ח לגננות מוכש"ר בתפקוד ובתפיסות העסקה ופרופסיה: מחקר חלוץ. *חוקרים@הגיל הרך*, 17, 57-82.
- האס, מ', מנצורה, ש' וגביש, צ' (2007). שופר מקרטון: זהות יהודית מתגבשת בילדות המוקדמת, *הד הגן*, ב, 88-91.
- הורוביץ, ר' (2016). *מקום הדת והמסורת בהתיישבות הקיבוצית - קבלת השבת כמקרה בוחן*. [עבודה סמינריונית], הפקולטה למדעי היהדות, אוניברסיטת בר-אילן.
- וולף, ג' (2019). לא על הסוציולוגיה לבדה תחיה היהדות. *השילוח*, 18, 181-202.
- יד ביד - לוח שנה רב תרבותי
- [/ https://www.hih.org.il/bilingual_education/muliti_cultural_calendar](https://www.hih.org.il/bilingual_education/muliti_cultural_calendar/)
- יוסיפון, מ' (2016). חקר מקרה. בתוך נ' צבר-בן יהושע (עורכת), *מסורות וזרמים במחקר האיכותני* (עמ' 179-216). מכון מופ"ת.
- יפה, א' (2004). *להיות ילדה חרדית. פרקטיקות חיברות, שיח פדגוגי והבניית העצמי*. [חיבור לשם קבלת תואר דוקטור], האוניברסיטה העברית בירושלים.
- יפה, א' ורפפורט, ת' (2013). על חינוך וחילוניות - קבלת שבת בגן הילדים הלא דתי בישראל. בתוך ב' אלפרט ונ' שלסקי (עורכים), *הכיתה ובית הספר במבט מקרוב: מחקרים אתנוגרפיים על חינוך* (עמ' 231-271). מכון מופ"ת.
- לומסקי-פדר, ע' (2003). מסוכן זיכרון לאומי לקהילת אבל מקומית: טקס יום הזיכרון בבתי ספר בישראל. *מגמות*, מ"ב(3), 353-387.

מנצורה, ש' (2007). גן הילדים כמראה חברתית: 'תקרת הזכוכית' בגן הדתי. בתוך ט' כהן (עורכת), *להיות אישה יהודייה: דברי הכנס הבין לאומי הרביעי 'אישה ויהדותה' (עמ' 207–217)*. קולך – פורום נשים דתיות.

מנצורה, ש' (2010). *טקס וטקסט בקונטקסט של קדושה: דרכים לכינון זהות מגדרית של בנים ובנות בגילי 2-5 שנים במסגרות חינוך חרדיות*. [חיבור לשם קבלת תואר דוקטור], האוניברסיטה העברית בירושלים.

מרקס, ד' (2018). קבלת השבת בקיבוצים: רליגיוזיות חילונית. מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי, לא, 93–134.

משרד החינוך. (2023). *מורשת ומסורת-תחומי הדעת*.

https://pop.education.gov.il/tchumey_daat/ivrit_chinhch_leshony/yesodi/pedagogogy-hebrew-linguistic-education/curriculum/

מתתיה, מ' (2016). חינוך ולדורף בגיל הרך וחגי ישראל. *אדם עולם*, 33, 48.

נתיב, ש' (2010). *טקסי יום השואה ולימוד השואה בבית הספר היסודי לאור מדע הרוח*. סמינר זומר לחינוך ולדורף.

פורמן, מ' (1994). *ילדות כמרקחה – אלימות וצייתנות בגיל הרך*. הקיבוץ המאוחד.

פיינסוד-סוקניק, ח' (תשכ"ו). פרקי גן: *זיכרונות ומעש*. אוצר המורה.

פישמן, א' (1990). *בין דת לאידיאולוגיה: יהדות ומודרניזציה בקיבוץ הדתי*. יד בן צבי.

פרומן, ר' (2004). מה עושים בחגים? החילונים והחגים היהודיים. בתוך א' קליינברג (עורך), *לא להאמין: מבט אחר על דתיות וחילוניות (עמ' 205–263)*. כתר ואוניברסיטת תל-אביב.

פריי, י' (2016). *כך משתמשים מוסדות חב"ד בטקסי יום העצמאות להפצת היהדות*.

<https://www.93fm.co.il/radio/308093/>

צבר-בן יהושע, נ' (עורכת) (2016). *מסורות וזרמים במחקר האיכותני*. מכון מופ"ת.

קליינברג, א' (עורך). (2004). *לא להאמין: מבט אחר על דתיות וחילוניות*. כתר ואוניברסיטת תל אביב.

רוזנר, ש' ופוקס, ק' (2018). *יהדות ישראלית: דיוקן של מהפכה תרבותית*. דביר והמכון למדיניות העם היהודי.

שביד, א' (1981). *היהדות והתרבות החילונית: פרקי עיון בהגות היהודית של המאה העשרים*. הקיבוץ המאוחד.

שביד, א' (1996). *הציונות שאחרי הציונות*. ההסתדרות הציונית.
שוהם, ח' (2014א). 'דת', 'חילוניות' ו'מסורת' במחשבה הציבורית בישראל. *עיונים בתקומת ישראל*, 24, 58-29.

שוהם, ח' (2014ב). *נעשה לנו חג: חגים ותרבות אזרחית בישראל*. המכון הישראלי לדמוקרטיה.

שוהם, ח' (2021). משעמום לגאולה: מה המשמעות של קריאה טכנוקרטית בטקסט מרוקן ממשמעות? בתוך נ' רובין וש' גוזמן כרמלי (עורכים), *כוחן של מילים: אנתרופולוגיה של טקסטואליות יהודית* (עמ' 149-169). כרמל.

שור, א' ופריירה, פ' (1990). *פדגוגיה של שחרור: דיאלוגים על שינוי בחינוך*. מפרש.
שחורי-רובין, צ' (תשס"ב). גננות עבריות בתקופת העלייה הראשונה והשנייה. *דור לדור: קבצים לחקר ולתיעוד תולדות החינוך היהודי בישראל ובתפוצות*, י"ט, 129-139.

שחורי-רובין, צ' (תשע"ה). סיפורו של גן הילדים בארץ ישראל. *קתדרה*, 153, 170-175.
שטיינברגר, פ' (תשע"ג). "חשבנו על תכנית בתוך האווירה של ארץ ישראל" - גני אוהל יעקב: רשת הגנים הדתית-ציונית הראשונה בארץ ישראל 1933-1978. *דור לדור: קבצים לחקר ולתיעוד תולדות החינוך היהודי בישראל ובתפוצות*, מ"ד, 289-325.

שנהב, י' (2018). שמים ריקים ממלאכים: פולמוס ההדתה בחופת האתיקה הפרוטסטנטית. *סוציולוגיה ישראלית*, 2, 22-1.

Bell, C. (1997). *Ritual, perspectives and dimensions*. Oxford University Press.

Clandinin, D. J. (1985). Personal practical knowledge: A study of teachers' classroom images. *Curriculum Inquiry*, 15(4), 361-385.

- Golden, D. (2005). Nourishing the nation: The uses of food in an Israeli kindergarten. *Food and Foodways*, 13(3), 181-199.
- Henry, M. E. (1992). School rituals as educational contexts: The world, others, and self in Waldorf and college prep schools. *Qualitative Studies in Education*, 5(4), 295-309.
- Hoshen Manzura, S. (2023a). Holidays and ceremonies in Israeli early childhood Jewish education. In S. Achituv, S. Alexander & M. Muller (Eds), *Early childhood Jewish education: Multicultural, gender, and constructivist perspectives* (pp. 147-160). Bloomsbury.
- Hoshen Manzura, S. (2023b). "It's funny to stand at the siren": Children's perspectives of Holocaust Martyrs' and Heroes' Remembrance Day, *Journal of Jewish Education*, 89.
<https://doi.org/10.1080/15244113.2023.2224128>
- Hoshen Manzura, S., & Achituv, S. (2023). The kindergarten in the religious kibbutz: The intersection between religious education and kibbutz education. *Early Child Development and Care*.
<https://doi.org/10.1080/03004430.2023.2248407>
- Maloney, C. (2000). The role of ritual in preschool settings. *Early Childhood Education*, 27(3), 143-150.
- Ortner, S. B. (1973). On key symbols. *American Anthropologist*, 75(4), 1338-1346.
- Scully, P., & Howell J. (2008). Using rituals and traditions to create classroom community for children, teachers, and parents. *Early Childhood Education*, 36, 261-266.

- Shamgar-Handelman, L., & Handelman, D. (1986). Holiday celebrations in Israeli kindergartens: Relationships between representations of collectivity and family in the nation state. In V. M. Aronoff (Ed.), *Political anthropology: The reality of authority* (pp. 71-103). Oxford.
- Shamgar-Handelman, L., & Handelman, D. (1991). Celebrations of bureaucracy: Birthday parties in Israeli kindergartens. *Ethnology*, 30(4), 293-312.
- Shavit, Y., & Sitton, S. (2004). *Staging and stagers in modern Jewish Palestine: The creation of festive lore in a new culture, 1882-1948*. Wayne State University press.
- Strauss A., & Corbin, J. (1998). *Basics of qualitative research: Techniques and procedures for developing grounded theory*. Sage.
- Weil, S. (1986). The language and ritual of socialization: Birthday parties in a kindergarten context. *Man*, 21(2), 329-341.